

PÉTER LÁSZLÓ

TÖMÖRKÉNY „EGYPERCESEI”

A tiszatáj DIÁK-MELLÉKLETE

31.

1996. JANUÁR

Tömörkény István (1866–1917) elbeszélései helyi és országos napilapokban, elenyésző részüket hetilapokban jelentek meg. Belőlük az író fél évszázadot alig meghaladó életében és három évtizednél valamivel több írói tevékenysége idején tizenhét kötetre való gyűjtött egybe. Gazdag életműve még ma sincs teljesen betakarítva. Összegyűjtött műveit hét kötetben (1957–60) Czibor János, az ő halála után pedig a nyolcadik kötetet (1963), amely Tömörkény néprajzi írásait tartalmazta, e sorok írója gondozta.

A hírlapi hagyaték összegyűjtését Szeged, közelebbről a Délmagyarország Hírlap-és Nyomdavállalat meg Móra Ferenc kezdte el még 1922-ben. Tömörkénynek a Városi Múzeum és Somogyi-könyvtár élén utódja, Móra *Célszerű szegény emberek* címmel harminc, addig kötetben nem olvasható Tömörkény-novellát adott ki. Eléjük máig megkerülhetetlen, jellemző arcképvázlatot írt szokott adomázó, csevegő stílusában. Ez azóta olvasható *Napok, holdak, elmúlt csillagok* című gyűjteményes kötetének valamennyi kiadásában (1935, 1958, 1980) és a *Tömörkény Emlékkönyvben* (1966). Ebből idézem Mórának érdekes megfigyelését:

„Soha nem volt olyan termékeny a tehetsége, mint a háború alatt, és soha rosszabbul nem gazdálkodott vele. Ez volt az az embarras de richesse¹, ami csak a nagyon kis íróknak adatik, vagy a nagyon nagyoknak. Akkora volt a gazdagsága, hogy nem tudott mit csinálni vele. Három-négy rajtot csomagolt egybe *Apró dolgok* vagy *Heti dolgok* cím alá, s így küldte őket Szakács Andornak, aki mint szerkesztő legtöbb örömet szerzett neki az életben.

– Nem jól van ez így, Pista – mondtam neki. – Micsoda boltos vagy te, hogy három-négyszáz korona árút adsz száz koronáért. (Ennyit kapott egy tárcáért.) Szakácsnak is jobb, ha négy kis tárcát kap az egy góliát helyett. Nincs papír, nehéz neki a helyet kimódolni.

– Az neköm mindégy – vetette föl a fejét Pista. – Ami böcsület, az böcsület; ha neköm száz koronát adnak, azért böcsülettel köll szállítani a portékát.”

1915 nyarán kezd Tömörkény egészen rövid, csattanóra kihegyezett tárcákat, az angol szakkifejezésnek tökéletesen megfelelő *short story*kat, rövid történeteket, „eseteket” megírni. Nem többek ezek két, olykor egyetlen nyomtatott lapnál. Az első a *Pengetés*. Ezzel a címmel már 1896-ban jelent meg elbeszélése, mégpedig Mikszáth emlékeztető novellájának, a kaszát vásárló parasztot bemutató elbeszélésének tárgy körében: a pengetés ott a jó kasza hangjának kipróbálását jelentette. A mostani apró esetnek a háború a háttere. A városszéli kocsmában a csukaszürkébe öltözött, frontra készülő bakák körmükkel a szurony élet pöngetik, s közben egyikük eszébe villan: *Tavaly ilyenkor még a kaszát pöngettük*. A hirtelen fölismert ellentét a háború és béke jelképévé nőtt kétféle pengetés között komorrá teszi az addig kedélyesen iszogatókat. „A gondolatok hazaszállnak a sárga búzatenger felé.” Ennyi a *short story*, ám ebben benne a háborúba sodródott parasztság minden gondja, nyomorúsága.

E rövid elbeszéléseknek klasszikus reprezentánsa *A fiú*. Teljes terjedelmében idéznem kell.

¹ a böszög zavara

Mint másutt is sokfelé, nálunk is készített hozzáértő művészember fahonvédet, hogy azon a réven is szaporodjon a katonák pénze.²

Kint állt a szép szobor sokáig a téren, hozzávaló filagória alatt, azután pedig, hogy behajlott az őszi esőkebe az idő, behozták a múzeumba, áll a folyosón, köpönyegben, sapkában, lábánál a fegyver, mint ötös honvéd katona.³ Ugyanott is készült, mikor agyagból formálta a mester. Mintául egy alkalmas embert választott hozzá az ezredből, megtermett, vál-las, nyílt tekintetű, kerek fejű magyar férfit. Gyönyörködve nézte a minta, amint a formája, az ábrázata, formás bajusza a sárkúpacból testet öltött. Azután elvitték az agyagot onnan, fába faragták, kiment a térre lakni, s nemrég fa formájában megint visszajött oda, ahol agyagból született. Majd a tavasszal megint kimegy, mert van még rajta szeghely ugyancsak elég, de ha a telet bent tölti földel alatt, aki keresi, ott is megtalálja.

Mivel sok katona meg katonakórház van a városban, a közeli megyékből, falvakból olyan népek is be-bejárnak, akik talán még sohasem voltak itt. Meglátogatni azokat, akik még nem mentek, meg azokat, akik már visszajöttek, hozván magukkal az ország használatában szerzett sebeket. Ha pedig már bent vannak, csak föltekintik a múzeumot, ami ebben a drága világban úgyis a legolcsóbb mulatság. Ahogy bemennek az ajtón, a tekintetük mindjárt a fahonvédra ütközik, aki szemközt áll feljűk a puskával, mint rendes és hős katona. Szemük nézése szeretettel siklik végig rajta, hogyme, mikor:

– Egészen az anyja tekintete van a szömben.

Hányan véltek már rá, hogy ez az ő falujukból való. Hogy ez az András vagy a Mihály. Érthető, mert a mester a szoborhoz típust keresett, s az ilyen jól megtermett, kerek képű, szép férfi sokfelé előadódik egyazon arcvonások mellett.

Öreg meg fiatal falusi asszony cönget be ma délelőtt, és elfogódva, félénken lépnek be az ajtón. De hogy csak asszonyokat látnak (az emberek szintén oda vannak az ország használatára), az öregebb asszonyról lefoszlik a zibbadság, és azt kérdezi:

– Itt van az én szögény fiam?

– A fia?

– Igön, a fiam, aki elesött Galíciában. Azt mondják, itt ki van faragva.

Engedik őket a másik ajtón át pár lépéssel beljebb: a fahonvéd onnan szemközt néz velük. Az öregasszony szeméből a könny árja azonnal megindul:

– Fiam, fiam... Édös, jó fiam!... Istenöm, Istenöm, mintha élne az én jó fiam...

Lassan lépeget a szoborhoz. Megsimogatja szelíden, szeretettel, azután hirtelen kitör a meggyötört asszonyszívából a mély fájdalom, ráborul a talpazatra, és zokogva búgja onnan föl neki:

– Én édös magzatom...

Ahogy azután a lelke a sírás nyomán megkönnyebbült, elhaladtak. Tisztán csak azért utaztak be, másra nem kíváncsiak. Az ajtóból a könnye szívárványán még visszanez az öregasszony:

– A gyűvő hétön mögint begyűvök a fiamhoz.

A fahonvéd, mint jó és hű katona, a helyén marad és utánuk tekint.

² Szentgyörgyi István (1881–1938) égerfából faragott honvédszobra 1915. szeptember 8-tól a Széchenyi téren a Bérház előtt állt. Ma a múzeum őrzi.

³ Az 5. honvéd gyalogezred Szeged házi ezrede volt, mint a 46. császári és királyi (közös) gyalogezred is, amelyben Tömörkény szolgált. Laktanyája ma lakóház (Honvéd tér 6.), mint a 46. gyalogezred kaszárnyája is (Londoni körút 1.).

A rövid elbeszélés még Őrzi Tömörkény kedvelt novellaformájának, az Ortutay Gyulától *kettős kompozíciónak* nevezett szerkezetnek elemeit. Az első rész most is leírja az alaphelyzetet, ismerteti az előzményeket. A második a párbeszéd, sőt dramatikusság: az anya kétely nélkül hősi halott fiát ismeri föl a fahonvéd típusarcában. Engem mindig melegség önt el, valahányszor olvasom Tömörkénynek megrázóan hiteles előadásában a fájdalmas anyai szavakat: *Én édös magzatom...* A népnyelvi alak itt nélkülözhetetlen nem csak a hitelesség, hanem a hangulat érzékeltetése végett is.

S az esetleírások, „rajzok” (ahogy Móra nevezte őket) egyre rövidülnek. 1916 elején már a kettős kompozíció első része egyetlen bekezdéssé tömörül:

János a földdel

A szakasz megy előre a földön, amit szántásnak hívtak még tavaly, de egészen rendben mozog, úgy tetszik, az ellenség messze van, hiszen még csak ezen túl kell a rendes fedezékbe jutni. Úgy van, hogy ezen a darabon még nincsen mitől tartani, azonban egyszer csak nagy hirtelenséggel odavágnak a másik ágyú, itt-ott lecsapódik a srapel, nincs más mód, mint hogy feküdj le sebesen az anyaföldre, kotorászd elő a derékszíjról a kis kurta Linnemannt,⁴ s túrd föl vele magad elébe a földet.

János is ássa a földet, úgy félkézfórmán, ahogy a teljes lelapulásban lehet. Ahogy ásná, a Linnemann lapátjáról egy darab hant a bal keze tenyerébe esik. János önkéntelenül morzsolgatni kezdi: feketés, de könnyű, nem heves fajta; van egy kis keménysége, de azért mégis omlós; ez a rozsبۇزát igencsak bírná. János mellett fekszik a hadnagy. János a földet átnyújtja:

– Hadnagy úr, ez jó föld.

Nincs a végén fölkiáltójel. Nem fűti Tömörkény az érzelmeket túl. János tárgyilagosan megállapítja: ez jó föld.

Más összefüggésben megírtam már, most meg kell ismételnem. A magyar parasztnak a földszeretetét ebbe a jelenetbe sűrítő sztorit elmondta Tamási Áron és Móra Ferenc is.

Tamási *Siratnivaló székely* (1925) című novelláját kezdte ezzel a motívummal:

Ott feküdtek egy lankában egész éjjel. Forró testükből erő és élet áradott az idegen földre. Tizenketten gyermekhonvédok alkottak egy rajt, s egymást védték és szerették, mint egy kóborló nomád család.

A tizedes rajvezér is, maga Birtalan Gáspár, huszonegy esztendő volt csupán: de kiváltképpen eleven, jelre és szóra lobbanó, széplelkű legény, kerek, tömött teste remek végigvégig.

Mind a tizenketten érzések tengerén időztek.

A tavasz jutalmi lengtek, a holdvilág igaz nyugalma áradt. Birtalannak balján Jóska feküdt, ki markával földet mérített, s azt morzsolgatta, majd erejét megszagolta, s így szólt:

– Olyan búza lenne benne, mint a templomi ének.

Azért is idéztem szó szerint, hogy érzékeltessem a hasonlóság mellett a különbséget is: a pályakezdő Tamásinak Szabó Dezsőn nevelődött romantikus népiségét, egy szersmind a székely ékesszólás költőiségét: *Olyan búza lenne benne, mint a templomi ének...*

⁴ tábori ásó

Móra Ferenc *Földhözragadt János története* (1932) című írásában ezt írta:

A mi Jánosunk sem csinált soha semmiféle ribilliót. Azok közül a békességes Jánosok közül való, aki mikor elvitték embert ölni, és a lengyel fenyéren hasra fekvve várta a halált, a srapszelek csipogása közben belemarkolt a földbe, a szagát beszívta, a nyelve hegyére vette, és hátraszólt a tisztjének:

– Hadnagy úr, ez ám a föld!

Nem lett volna igazán mórái a megfogalmazás, ha nem toldotta volna meg a maga gunyoros hangján az eset társadalomkritikai tanulságával:

Nem tette hozzá, hogy „Hej, ha nekem ilyen volna!” Pedig egy kis pálinka is tüzelt benne, mert kellett a sturmhoz a szíverősítő, de még attól se gondolt olyan bolondságot, hogy öneki tulajdon földje legyen valaha.

Sem Tömörkény, sem Móra nem járt a fronton. De közös barátjuk, Tonelli Sándor szem- és fültanúja volt e jelenetnek. El is mondta, meg is írta ő maga. Először 1920. június 23-án *A magyar föld legendája* címmel a Dugonics Társaságban tartott fölolvasásában hangzott el. *Három magyar eset* címmel a Homokóra 1928. december 22-ei számában meg is írta a galíciai roham közben átélt esetet:

Előttünk egy kis mélyedés, addig előrerohanunk, ott földre vetjük magunkat.

Ahogy a földön fekvve szétnézek, meglátom, hogy a rohanásban Kisgacsa János szlavóniai magyar parasztleány került mellém. Odszólók neki:

– No János, úgy látszik, megint meleg napunk lesz.

Ebben a pillanatban pontosan Kisgacsa János mellett csap le egy gránát. Csak olyan kisebbfajta, aminőket a kozák útegek használnak, de elég ahhoz, hogy Kisgacsa Jánost pár pillanatra föld- és porfelhőbe burkolja.

Mikor megint látni lehet, Kisgacsa János ott fekszik a gránáttól vágott lyuk mellett. A kezét belemélyeszi a gödörbe, kiemeli, és egy marék feketés földet morzsolgat az ujjai között:

– Jó föld, hadnagy úr!

Van-e náció, amely a föld iránti szeretetét gránáteső közepette ennél tömörebben tudná kifejezni?

Tonelli majdnem szó szerint megírta a Délmagyarország 1933. március 19-ei számában *Történetek a háború másik oldaláról* címmel is. S hogy milyen mély nyomot hagyott benne ez az emlék, mi sem mutatja meggyőzőbben, mint hogy 1940-ben *Messze utazás négy fal között* címmel kiadott gyűjteményes kötetében két helyen is (a 78. és a 102. lapon) utalásszerűen megismételte.

De honnan vette Tamási? Az olasz fronton – őrzető volt és rajparancsnok – átélhetett ugyan hasonlót, mégis inkább azt hiszem, ő is – miként Tömörkény meg Móra – Tonellitól hallhatta. Hiszen Tamásit mint a székelyudvarhelyi 82. gyalogezred önkéntesét (későbbi szóval: karpaszományosát) 1918-ban a szegedi 46. gyalogezred pótzászlóaljába szervezték, és így ő a szegedi negyvenhatosokkal együtt Szegeden készült a frontszolgálatra. Megismerkedhetett Tonellival mint tartalékos főhadnaggyal.

Tömörkény pedig írta tovább rövid történeteit: *Nagycsütörtökön* címmel idős tartalékosok, „népfölkelők” kocsmái beszélgetéseit leste el, *Öregek évődése* címmel pedig szintén az „öreg regrutáknak” hajdani ifjúkorukat szánalmasan utánzó kaszárnyai játé-

kait örökítette meg. A *Háborús alku* is elfér két nyomtatott lapon. A háborús gazdag hiába tett ajánlatot csalogatóan jó fizetésű kocsisságra a szegény, de önálló fiákerosnak: ez nem állt kötélnek. „Száz úrért se hagynám el a feleségemet” – adta meg a különös elutasító választ. „Igazi háborús alku – mondja Tömörkény. – Az egyik az úr, aki elgazdult, mindent megvenne, még az embert is. A másik, a közpolgár, így mondja meg neki, hogy mégiscsak van valami, ami nem eladó. Az otthon. Úgy lehet, egy külvárosi gerendás szoba csak az egész, mégsem lehet elhagyni semmi árért sem.”

A *Meghatározás* megint egyetlen lap. Ha nem volna ez is háborús eset, adomának minősülhetne. A helyszín most is a kocsmaszoba. A megázott új vendégtől egy katona azt tudakolja, messziről jött-e. A szokatlan kérdés oka felől kérdezősködőnek így adja meg a furfangos választ: ha messziről jött, és ennyire vizes, nem nagy az eső; de ha közelről, akkor igen. E meglepő, sajátos észjárást magyarázza a háborús párhuzam: „Ha kis golyózáporba jut az embör, akkor kevés golyót kap. Ha pedig nagy golyózáporba jut az embör, akkor sok golyót kap...” Mindenféle zápornak ilyen a természete!

A földhöz hasonló tanulságú a valamivel hosszabb karcolat, *A gög*. Ez is fronton játszódik, Tömörkény ezúttal pontosan megadja forrását is: a fia írta az orosz frontról. Tömörkény László (1895–1971) mint fiatal mérnök, akár Tamási, szintén „önkéntesként” került a frontra. Ugyancsak Móra örökítette meg már idézett arcképvázlatában, hogy mivel büszkélkedett Tömörkény: „Ülök otthon, pajtás, egész délután, oszt nem csinálok sömmit, csak nézöm a gyereket mejjini a kis ezüstöt...”

A lövészárkok előtt ősszel búzát vetettek a parasztkatonák. Mikor annyira megnőtt, hogy akadályozta a kilátást, legnagyobb sajnálatukra le kellett kaszálniuk. Az önként vállalkozó kilép az árok elé, de amint hozzáfog kaszálni, az oroszok lövöldözni kezdenek. A baka mérges:

– *Marhák – mondja –, hát nem látjátok, hogy most nem verekszők, hanem kaszálók? – Bajonétjával elkezdti élesíteni a kaszát.*

A fenés alatt a kasza peng. Csendülésének szava áthallatszik a muzska gödörbe.

S a túlsó oldalon, a gödörben, a muzska parasztok megértik a kasza pengésének a szavát. A tüzelés megszűnik. Hiszen ez a paraszt testvér kaszál.

Fölösleges agyonmagyarázni Tömörkénynek a háborús uszítások ellenére épen maradt egészséges, paraszti nemzetköziségét. A gyilkolás esztelenségét, tragikumát ábrázolta érzékletesen *Beszélgetés*, *Tessék* és *A szüle a katonákkal* című tömör életképeiben is. Az utóbbi egyébként közismert anekdota. A szüle látja, hogy a katonák a hídon mennek át Újszegedre, Újszegedről meg jönnek be a Belvárosba. Mit járkálnak ide-oda? – kérdi együgyű leleménnyel. „Mért nem hagyják valamennyit a maga kaszárnyájában. Aki odaát van, azt odaát, aki ideát van, azt ideát, akkor aztán nem köllene itt örökké mászkálniuk, ok nélkül.”

Kevéssel halála előtt, 1917 márciusában írta Tömörkény *A ribillióról* című tárcáját. A februári orosz forradalom sajátos itthoni visszhangját örökítette meg benne. A magyar gazdákhöz munkára kiadott orosz foglyok közt elterjedt az otthoni forrongás híre. Nemigen akarták elhinni, hogy a cár nincs többé:

Az sohasem megy el onnan, ahol van. Vagy ha elmegy, jön helyette más. Mese lehet ez csak, újságkitalálás, a szegény muzska foglyokat akarják vele bolondítani. Igen, hányszor mondták már, hogy a cár az oka mindennek, hányszor kívánták a pokolba, a neve említésekor hányszor tették össze a két kezüket úgy, mint mikor valaki a csirke nyakát kitekeri, de

most csak mégsem akarják elhinni, hogy Russzijában olyan világ is lehessen, hogy a cár ne legyen. Csak a szibirják⁵ hagyja abba a saroglyaléc faragását, s vidáman tolja föl a fején a sapkát – ő tudja, miért. Az öreg tanyai ránéz, s azt mondja:

– No, csakhogyan van legalább egy őszinte embör is köztetök...

Tömörkény ezzel a finom sejtetéssel érzékelteti, hogy a szolgáshoz szokott muzsikok közt is akadt, aki kezdte érteni a történelem logikáját. S az is elárulta így, hogy Kerenszkijék polgári demokratikus forradalmával ő is rokonszenvezett. Leninék forradalmát már nem érte meg.

*

Íme, az „egyperces novellát” nem Örkény István találta ki, hanem Tömörkény István. Örkényé groteszk, ironikus, racionalista; Tömörkényé realista, empatikus, emberszerető.

⁵ szibériai